

Походження, зміст і втілення ідеї патріархату в східнослов'янських землях

Ідея патріархату в українській суспільно-релігійній думці тривала протягом довгих століть боротьби за незалежну Українську церкву. Носіями ідеї патріархату були українські консервативні сили, тісно пов'язані зі східною традицією Православної церкви. Події кінця XVI ст. є найкращим свідченням цьому. Наша мета – з'ясувати, де, коли і ким порушувалося питання про патріархат на східнослов'янських землях; визначити сили, зацікавленні в її втіленні; мету і результат намагань.

Наші наукові інтереси сформовані на основі свідчень ряду науковців, які тією чи іншою мірою торкалися піднятої проблеми К. Харлампович, І. Малишевський, М. Грушевський, В. Антонович, І. Мицько та ін. Серед них найвагоміше слово сказав Б.Гудзяк у монографії "Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії".

Суперечлива для православного світу календарна реформа, ініційована папою Климентом XIII у 1582 р., створила умови, при яких Царгородський патріарх Єремія, зацікавився ситуацією в Київській митрополії. Він надіслав листи до митрополита Онисифора (Дівочки) (двома патріаршими екзархами та спудеєм Федором 11 січня 1583 рр.), до віленських міщан і, що найважливіше, – до князя Острозького, в якому писав, що, як і Александрійський патріарх Сильвестр, він виступає проти реформи календаря та закликає всіх православних дотримуватися юліанської системи. Досі русини боролися з натиском Реформації й Контрреформації самі, не отримуючи жодної підтримки від Царгороду. Календарної проблеми патріарші листи не вирішили, однак це вже був початок визнання митрополії. При тому вакуумі в руській православній спільноті, до якої призвела недієздатність київської ієрархії, – свідчить жалісна літанія до митрополита Онисифора, складена руськими шляхтичами 14 лютого 1585 р., де вони нарікають на безладдя серед ієрархів і на те, що митрополит та інші єпископи не спромоглися захистити Церкву від несправедливостей, які їй чинять¹, – поява кількох стислих, але вагомих послань від патріарха Царгородського була бажаною і на короткий час обнадійливою подією.

У православній традиції, після падіння Царгороду, було звичним явище зміщення патріархів: наприклад, у другій половині XV ст. патріархи змінювалися 18 разів, у XVI ст. – 22 рази, у XVII ст. – 54 рази; зокрема Кирило Лукаріс був патріархом шість разів, а шість інших – три або більше разів. Єремія призначався на патріарший престол тричі 1572–1579 рр., 1580–1584 рр., 1587–1595 рр. Його зміщення – до того часу досить популярного на Русі – прикро вразило русинів, у тому числі Острозького. За оцінкою англійського візантиста С. Ренсимена, Єремія належав до найвидатніших з патріархів, які займали царгородський трон під османською владою. Інтриги, в результаті яких 3 березня 1584 р. царгородський архиєрей зрікся престолу, ще на кілька років укинули патріархат у хаос, що серйозно підірвав його фінансову й інституційну стабільність.

Зміщення Єремії та заслання його на Родос викликали стурбованість та співчуття як римських властей, так і Острозького. Незважаючи на те, що стосунки з патріаршим престолом були досить кволі, в еклезіальній свідомості Острозького щоразу зроджувалися надії, що саме він допоможе Київській церкві вибратися з кризи; обидві сторони замислили забрати Єремію до Московщини або на Русь, можливо, у володіння самого Острозького. Папа Григорій XIII сподівався, що з допомогою зміщеного патріарха, який виказував сердечне ставлення до Римського престолу (принаймні, до 1582 р. прихильно ставився до календарної реформи), православних східних слов'ян – московитів або русинів, або ж і одних, і других – можна буде з-під юрисдикції узурпатора Пахомія привести у підпорядкування Римові.

Римська сторона в перенесенні патріархії добачала власний інтерес у межах плану унії, що визрівав ще у 70-х роках XVI ст. і був націлений на Москву. В 1576 р. до Московського царства прибули уповноважені особи від римського імператора та папи. У листі, який пред-

ставив Івану Грозному кардинал Мароній, підкреслювалося неймовірне благочестя московитів, їхня відданість вірі, а також висловлювалася впевненість у можливості переконати московитів "відкинути ті відмінності, які існують між законом грецьким та римським", що відкрило б дорогу переходові до католицизму.

Того ж року у московську землю споряджалася ще одне посольство на чолі з Рудольфом Кленхеном. Про його цільове завдання судимо з тексту рекомендаційного листа папи Григорія XIII: "Намір святішого нашого владики з відправленням цього посольства особливо до того зводиться, щоб великий російський цар був поєднаний з Апостольським Престолом не тільки союзом дружби супроти спільних ворогів—турків, але (що значно важливіше) щоб, якщо можливо, схилити його і до об'єднання з самою Церквою, аби така важлива і прегарна частина християнського тіла, так би мовити, з'єднавшись в єдину істоту з іншими членами, діяла в сукупності та згоді з ними"². В іншому місці листа ця думка повторюється у вигляді настанови Р. Кленхену викласти "предмет місії розумно і достоту, по мистецькому та докладно"³. Попереджуючи Івана Грозного про ті небезпеки, які можуть спіткати його у випадку одностороннього виступу проти турків, Папа Римський додав: "А тим більше несумісно в справах віри допускати вплив такого першосвятителя, який цілком підвладний султану (говорить про Царгородського патріарха – автор). Тому буде значно пристойніше, коли його величність вступить в союз з Римською Церквою..."⁴.

Під час місії Істоми Шевригіна до Риму 25 серпня 1580 р. та аудієнції у Папи, була зачитана грамота московського царя, де він благав святішого отця, сприяти московському перемир'ю. З тим укотре пробуджено надії на "загоєння" православно–католицьких "ран".

Ейфорія щодо намірів московського царя погодитися на церковну унію опанувала не всіх. Не піддався цим ілюзіям і Стефан Баторій, який, підписуючи пропускну грамоту для Поссевіна та Шевригіна на їхній проїзд через театр воєнних дій, зневірливо заявив, що анітрохи не вважає, що "цей кат був схильний прийняти католицьку віру, від якої він завжди був далекий"⁵. Поссевіно таки прислужився припиненню польсько–російської війни, але віросповідна частина програми апостольського легата була зірвана. "Антоній, – відповів Грозний на віросповідні пояснення високодостойного гостя з Риму, – нам з вами не зійдеться віра наша, віра християнська з давніх літ була собі, а римська церква була собі; а ми великий цар у християнській вірі народились и Божою благодаттю дійшли сьм дорослого віку... Нам своєї віри істинної християнської нікотрої віра хотіти нема чого, ні вчення ніякого мимо істинної християнської своєї віри не потребуємо"⁶. Коли ж Поссевіно спробував оперти свої аргументи на рішення Флорентійського собору, то у відповідь почув: "Знаємо ми про ту унію і про той собор неправний, який знехтували і греки, і наші предки. А хоча б і були деякі греки, що колись прийняли ту унію, то ми віримо Христу та Євангелії, а не тим грекам"⁷.

Таким чином, демарш Грозного, став межовим актом, за яким проглядався крах надій на церковне об'єднання з православною Московією. Саме тоді, у 1580 р., на зворотному шляху, що пролягав через руські землі, пропозиції Поссевіна зустріли розуміння у православних Речі Посполитої. Ось як про це записано у щоденнику Поссевіна: "У нашій подорожі з Москви через українські землі мали ми нагоду зустрітися з кількома українськими князями й деякими членами української шляхти й з їхньою розмови набирали ми переконання, що їм не тяжко з'єднатися з латинською Церквою, бо самі заявили, що якби їм відкрили очі, вони не вагались би покинути православ'я та з'єднатися з Римською Церквою". Ця прихильність світської верхівки Руського воєводства наштовхнула Поссевіна на думку, що "Унія, а за нею святе католицьке віровчення прийдуть на Схід зі Львова й Луцька, з Вільна й Полоцька"⁸.

Обширність вищенаведених цитат запевняє нас у тому, що Рим у справі унії від початку був націлений на Москву. Принагідно згадаємо, що Царгород так само "переступав" через Руські землі, в пошуках милостині від Москви. Руські землі потрапили до поля зору Риму пізніше, через донесення Поссевіна, який не довіряв Івану Грозному, але й сам терпів від недоброзичливості кардинала ді Комо; коли йшлося про перенесення патріархату, Поссевіно радше пропонував Рим, ніж Москву.

Ось чому походження ідеї патріархату у Руських землях слід шукати не в Римі, а в Острозі. Стефан Баторія, якого папський нунцій Болоньєтті посвятив у цей план, поставився до нього скептично. Що ж до Острозького, то він був особою, зацікавленою в римській версії ство-

рення східнослов'янського патріархату, що диктувалося, як пошаною до Єремії та бажанням дати йому захисток в Острозі, так і можливими унійними перспективами цієї затії. Те, що в самого Острозького, якого Єремія називав "покровителем Святої Церкви"⁹, а поляки "оріекупет і обронса Серкві", на 80–ті роки не було жодних протиріч щодо використання зацікавленого у руських церковних справах римського престолу, видно з кількох приватних фактів його життя. Його син Януш і донька Катерина та той час уже повернулися на католицизм (за П. Скаргою у 1577 р.), у 1583 р. зрікся православ'я син Костянтин. І, якщо князь, як пише у монографії Т. Кемпа, боляче переживав відхід від православ'я своїх дітей¹⁰, то все ж не противився їх одруженню з католиками. Януш тричі шлюбубав католичок Сюзанну Середі, Катерину Любомирську, Теофілу Тарловну. Інші його доньки вийшли за протестантів: Катерина – за кальвініста Кшиштофа Радзивілла, Ельжбета (Гальшка) – за аріанина Яна Кішку. Костянтин Острозький, крім того, що важко переживав рішення дітей, усе ж умів пошанувати їх вибір. У 1603 р., коли престарілий князь розділяв маєтний спадок між православним Олександром і католиком Янушем, зобов'язав їх толерувати в своїх володіннях як православ'я, так і католицизм¹¹.

Віротерпимість князя частково пояснюється його маєтковими інтересами. По шлюбі із Сюзанною Середі, угорською шляхтянкою, Острозькі отримали володіння на території Священної Римської імперії і почали відігравати певну роль у відносинах між імператором та польським королем. Натомість одруження сина Олександра – "православної надії батька" – з прихильницею єзуїтів Ганною Костчанкою переслідувало за мету отримати володіння на Ярославщині, що сполучило б князівські маєтності на Волині і Малопольщі. Показовою у цьому відношенні є підтримка Острозьким ідеї створення в Речі Посполитій православної патріархії. У випадку її здійснення князь розраховував мати на таку Церкву значний вплив, тим більше, що головним містом патріархії серед інших пропонувався Острог, а головою новоствореної єпархії – кізкійський архієпископ Діонісій Раллі–Палеолог, котрий у цей час проживав у князя¹².

Влітку 1583 р., зустрівшись із Болоньєтті, Діонісій Раллі, переконував нунція, що створення патріархату в руських землях було б належним і найкоротшим шляхом до примирення Київської митрополії з Римом. Болоньєтті відзначав спритність, з якою Раллі знов нагадав йому про цю ідею через якусь приватну особу, і здогадувався, що у того були свої причини проштовхувати її. Та все–таки, вважав папський посланець, план Раллі вивести руських єпископів із підпорядкування правлячому патріархові Царгородському, вартий того, щоб над ним подумати. Отож, передаючи його на розгляд Риму, нунцій додав, що, як йому здається, сам Раллі був би не проти очолити такий новостворений патріархат, але при цьому зазначив, що Боже провидіння часто звертає людські розрахунки на шлях несподівано благодатний. У лютому уже в Константинополі розійшлися чутки про ліквідацію патріархату¹³.

Після заслання Єремії на Родос навесні 1584 р. ідея Раллі про створення патріархату у володіннях Острозького трансформувалася в Римі у пропозицію перевести Єремію в руські або ж московські землі. Серед міст нового осідку патріарха, поряд з Острогом, називалися міста Львів, Слуцьк, Київ, звідки патріарший вплив міг легко розповсюджуватися на Москву. Плани Риму не розголошувалися серед спільноти; не виказували їх і Острозькому. Як пояснював Болоньєтті, Острозький мав запевнити патріарха, що османці позбавили його патріаршої гідності, розвідавши про симпатії до унії. Таким чином Острозького змушували підтримати ідею перенесення патріархату, не розкриваючи перед ним загальних намірів папи¹⁴.

Згодом справа патріархату перестала серйозно розглядатися Римом як частина його унійної програми, мабуть, у зв'язку з можливим повернення Єремії на престол у Царгороді, а може, Єремія не давав на те зрозумілої відповіді. Та й Острозький не наполягав більше на цьому проекті, усвідомивши, що Єремія в цілому не толерує Флорентійської унії, а традиційно зорієнтований на східне православ'я, – князь покладався у цій справі на думку патріарха. Третя сторона, якою були османці, не прямо, але опосередковано вплинула на рішення папи захвати проект східнослов'янського патріархату до шухляди. Папа, не безпідставно, боявся, що, розвідавши їх наміри, османці не випустять Єремію, оскільки самі на той час розглядали питання про відновлення Єремії на престолі.

До ідеї утворення патріархату в Речі Посполитій частина католицьких і православних (Адам Потій) кіл повернулася під час візиту патріарха Єремії до Речі Посполитої у 1588–1589 рр. Відбудеться це, однак, без участі Острозького і так само без результату. У 1588 р., коли патріарх Єремія прибув у Річ Посполиту, канцлер Ян Замойський у розмові з легатом Альдобрандіні згадав про наміри щодо переміщення патріархії, назвавши можливим кінцем осідку патріарха Київ. Замойський стверджував, що це сприятиме унії. Коли Єремія, втретє поставлений на патріаршество, їхав у Москву через Річ Посполиту, у Львові він зустрівся з канцлером Яном Замойським. 5 жовтня останній переповів у листі до Альдобрандіні зміст бесіди з патріархом. Ішлося, зокрема, про перенесення патріаршої столиці до Києва – давнього центру митрополії всієї Русі. Канцлер також вважав, що ця акція в майбутньому може привести до об'єднання Церков. За словами Замойського, патріарх Єремія "не цурався" цього проекту¹⁵. Проект також залишився нереалізований.

У контексті піднятої проблеми нас цікавить уривок із праці Ірини Лебедевої "Поздние греческие хроники и их русские и восточные переводы" (1968). Йдеться про ситуацію, коли відвідини Єремії Москви у 1589 р. завершилися утворенням Московського патріархату: "Тоді московити пішли на хитрість і сказали: "Владико мій, якщо ти постановиш залишитися тут, то тебе приймемо..." Єремія, не подумавши, не зваживши, що до чого, і не порадившись ні з ким, сказав: "Зостаюсь". Тоді московити, бачачи, що він не збирається висвячувати [нікого на патріарха] і що хоче залишитися, сказали йому: "Раз ти, владико, хочеш залишитися, то й ми того хочемо; а позаяк руський престол віддавна був у Володимирі, будь добрий жити там. Тоді, за порадою деяких християн, патріарх сказав: "Не говоріть мені такого [про те, щоб їхати до Володимира]. Не буду я цього робити"¹⁶. Про перенесення патріархату московитами до Володимира йшлося лише з тактичних міркувань. Єремія не міг прийняти її, бо це порушувало б еклезіологійний принцип територіальної прив'язаності єпископів і вражало його патріаршу гідність. Отже, ймовірно, що перенесення осідку патріарха в східнослов'янські землі було реальним лише в площині припущень – в українському варіанті, або інтриг – у варіанті московському. Його використовували як засіб до реалізації більш переспективних ідей – унії з Руською Церквою і патріархату в Москві. І в цьому не було жодних випадковостей.

Московські володарі протягом кількох століть виношували плани політичної єдності східних слов'ян. Наслідком їх втілення стали зміни в титулярі великого князя московського – із середини 80-х років XV ст. почав називати себе "государем и великим князем всея Руси", що містило в собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими (руськими) землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Наполягаючи на своїх правах на загальноруську "отчину", московські володарі центральним об'єктом своїх претензій залишали Київ. Незалежно від політичної важливості Києва, йшлося про зорієнтованість на "давнину" (традицію).

Нахил Візантії до замирення з Римом століттями формував у московитів уяву про особливу місію Москви в порятунку православ'я. Коли Візантію завоювали турки, митрополит Йона в окружному посланні пояснив це Божою карою за відступництво греків до латинства (Флорентійський собор). На соборі 1569 р. московські єпископи склали присягу: не відступати від Московської церкви і визнавати лише того митрополита, якого буде обрано в Москві. Тут же говорилося про Московську церкву окремо від Київської.

Характерною особливістю московської церковності, була тісна пов'язаність Церкви зі світським правителем, що єднала її з візантійською імперською моделлю. За тією ж візантійською традицією, Церква миропомазала нового царя, а митрополит ставав речником імперської влади. Саме цей союз із державною владою запевнив Московській церкві за деякий час незалежність від патріархів. Тоді ж теорія першості "Москви – третього Риму" лягла в основу національно-релігійної свідомості¹⁷.

Єремія прибув до столиці з патріаршим почтом і пробув там доти, поки московити не вирішили справу із заснуванням свого патріархату. Згідно з інформацією з "Посольської книги", московити, в основному бояри, звернулися до Єремії з проханням – створити на їхніх землях патріархат. Царгородський архиєрей не відразу пішов їм назустріч. Єремія не хотів погодитися на найпершу пропозицію Москви – піднести в сан патріарха московита, обраного синодом. Існували серйозні канонічні перепони, що їх добре усвідомлювали члени його

почту. За традицією церковну політику на християнському Сході формувала церковна влада, вищим органом якої були помісні та Вселенські Собори. Питання створення п'ятого патріархату не могло бути вирішене Єремією самовільно без Собору Православної церкви, за участю в ньому трьох інших східних патріархів.

Півроку тривала боротьба "сил і умів" і все ж завершилася тим, що Єремія погодився поставити патріархом Владимирським, Московським і всієї Русі царського кандидата з-посеред московських владик. Російський синод зупинився на кандидатурі митрополита Йони, ставленика Годунова. Ритуал, який описує А. Шпаков в "Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества" (Т. II; 1912), проходив за московським церемоніалом в Успенському соборі 5 лютого (26 січня) 1589 р. – Царгородський патріарх Єремія II Транос возвів у сан патріарха Московського митрополита Йону.

Утворення Московського патріархату відбулося з порушенням "духа і букви" канонічного права. Пізніше московити таки подбали (за допомогою залякування і погроз), щоб дії патріарха Царгородського були ратифіковані митрополитом монемвасійським Єротеєм та архієпископом елассонським Арсенієм, підписанням грамоти (писана болгарськими літерами, незрозумілими грекам)¹⁸. Грецький почт також отримав щедре подання, за яким, властиво, й приїхав. Єремія переконався у силі московської влади і щедрості царя, і це вселяло надію на майбутнє відродження Східної церкви.

Утворення Московського патріархату слід розглядати з точки зору амбіцій Москви як об'єднання східного слов'янства під протекторатом "спадкоємців Рюриковичів". Об'єднавши майже всі землі центрального регіону, великий князь Іван III почав претендувати на землі колишньої Київської Русі. Загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані 1503–1504 рр., коли великому князю литовському Олександрові (котрий на той час став правителем Польщі) та його брату Владиславу Угорському прямо заявили, що вся Руська земля є "отчиною" московських володарів, а не тільки ті міста й волості, "кои, – за словами Івана III, – ныне за нами"; при цьому останній, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими і давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: "своей отчины всее доставати". На запровадження патріаршества в Москві (1589 р.) слід дивитися як на засіб боротьби з литовською Руссю, точніше, як пише К. Харлампович у праці "Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь", як "на средство для борьбы из-за нея о Польше"¹⁹. Православна традиція Київської Русі була використана Москвою для ідейного обґрунтування її великодержавних інтересів.

Утворення Московського патріархату остаточно поховало будь-які претензії українців на утворення патріархату на Руських землях. Царгородський патріарх потвердив слабкість Церкви, яку він представляв. Руська спільнота з острахом оглядалися на московську реальність, про жорстокість і темноту, про яку знала ще з часів князя Курбського. На цій підставі українська церковна еліта неохоче йшла на зближення з московським патріархатом, а другорядний статус київської ієрархії, яку їй забезпечили реформаторські рішення Єремії, вказали їй дорогу до унії з Римом.

¹Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб., 1848. – Т. III: 1544–1587. – С. 289–290.

²Переписка пап с российскими государями в XVI веке, найденная между рукописями, в Римской барбериневской библиотеке. Издана с переводом актов с латинского на русский язык. – СПб., 1834. – С. 39.

³Там само. – С. 58.

⁴Там само.

⁵Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. – СПб., 1842. – Т. II.: Выписан из Ватиканского тайного архива и из других Римских библиотек и архивов с 1584 по 1719 гг. – С. 13.

⁶Там само.

⁷Малышевский И. И. Правда об унии к православным христианам. – К., 1864. – С. 133.

⁸Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. – С. 159.

- ⁹Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski marszałek ziemi wolynskiej.– Torun, 1997. – P.93.
- ¹⁰Там само. – С.113.
- ¹¹Там само. – С.114.
- ¹²Мицько І. Острозька слов'яно–греко–латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С.23.
- ¹³Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Перекл. М. Габлевич; Під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С.181.
- ¹⁴Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski i marszałek ziemi wolynskiej.– Torun, 1997. – P.129.
- ¹⁵Archiwum Jana Zamojskiego, kanclierza i hetmana wielkiego koronnego/Wyd. K. Lipszy. – T.4 (1585–1588).– Krakow, 1948. – P.249–250.
- ¹⁶Цит. за Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Перекл. М. Габлевич; Під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С.235–136.
- ¹⁷Харлампович К. Малороссийское влияние на Великоорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I. – Кн. 1. – С.4.
- ¹⁸Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Перекл. М. Габлевич; Під ред. О. Турія. – Львів, 2000. – С.241–242.
- ¹⁹Харлампович К. Малороссийское влияние на Великоорусскую церковную жизнь.– Казань, 1914. – Т. I. – Кн. 1. – С.4.